

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXII

Rédacteur

NIKOLA TASIC

Membre correspondant de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts
Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Chercheur-assistant de l'Institut
des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

De Yougoslavie: MILUTIN GARASANIN, ALOJZ BENAC,
RADOVAN SAMARDZIC, MILKA IVIC, CEDOMIR POPOV,
DRAGOSLAV ANTONIJEVIC, VESELIN ĐURETIC,
MIODRAG STOJANOVIC

De l'étranger: ANTHONY EMIL TACHIAOS (Thessalonique),
DIMITRIJE ĐORĐEVIC (Santa Barbara — Californie),
ALEKSANDAR FOL (Sofia), NIKOLAJ TOLSTOJ (Moscou)

BELGRADE

1991

Љубодраг П. РИСТИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

СВЕТОАНДРЕЈСКА СКУПШТИНА У ИЗВЕШТАЈИМА ЕНГЛЕСКИХ ДИПЛОМАТСКИХ ПРЕДСТАВНИКА У БЕОГРАДУ

Анстракт — Извештаји енглеских дипломатских посланика у Београду, Далајла и Фонбланка, не обилују непознатим појединостима о Светоандрејској скупштини. Међутим, у њима се може сагледати енглеска политика очувања сопствених интереса кроз очување интегритета Турске. Док се Далајл држао бележења догађаја, Фонбланк их је анализирао и тражио начина да се избегну већи поремећаји у том делу Балкана.

Дугогодишње незадовољство владавином кнеза Александра Караборбевевића и његове камариле, довело је на јесен 1857. године до ковања завере против Кнеза. Заверу је сковао извештан број најугледнијих људи Кнежевине Србије. Међутим, због недовољне конспиративности завереника завера је откривена, а завереници (Радован — Раја Дамјановић, Стефан — Стефановић Тенка, Паун Јанковић — Баћа, Павле Станишић и Цветко Рајовић) похапшени. Хапшење и осуђивање, па касније помиловање завереника показало је колико је власт кнеза Александра била несигурна и подложна утицајима са стране.

С обзиром да је Србија била вазална турска кнежевина и да је незадовољство у држави било велико, кнез Александар је морао да попусти под притиском Порте и великих сила. Прихватио је да турска комисија, која би испитала ситуацију и настојала да реши сукобе између Кнеза и опозиције, дође у Београд. Портин циљ је био да слањем овакве комисије спречи евентуално мешање Аустрије и Русије и уклони разлоге за побуну која би могла да се прошири и на турске провинције око Србије.

На челу турске комисије која је, током априла 1858. године, боравила у Београду био је Етем-паша. Он је успео да натера кнеза Александра да пристане на повратак старих са-

ветника у Совјет, на именовање нове владе из које је одстранен „аустријски елемент“ и на проглашавање „Устројенија Совјета Књажевства Србског“ (такозвани „Етем-пашин закон“).¹

Али, Етем-пашина мисија је само ублажила оштрину политичких супротности у Србији. Закон о „устројенију Совјета“ сломио је самовољу кнеза Александра, али није задовољио све оне који су се жалили на његов режим и који су, због општег или свог добра, хтели промене. Остао је био само још један, наравно мирољубиви, пут до промена — народна скупштина.

Још је Етем-паша, за време свог бављења у Београду, када је наговештавао збацивање Кнеза, сматрао да је скупштина најбољи начин за то. Када су хтеле да му се обрате неколике народне депутације које је припремила „чиновничка партија“, млади људи, школовани у иностранству, одговорили су их од тога. Они су убеђивали чланове планираних депутација да олакшање својих тегоба треба да траже преко народне скупштине. Британски амбасадор у Цариграду сер Хенри Булвер (Henry Bulwer), током свог кратког боравка у Београду, средином 1858. године, говорио је да Срби своје проблеме треба да претресу на скупштини.² Његов подређени, британски генерални конзул у Београду Фонбланк (Thomas de Grenier de Fonblanque), у неколико наврата је говорио о потреби сазивања народне скупштине или бар неког сличног тела.³

Идеја о сазивању скупштине, наравно, није била ни Етем-пашина, ни Булверова, ни Фонбланкова. Било је протекло десет година од последњег одржавања народне скупштине у Ср-

¹ *Записи Јеврема Грујића*, Књига прва (Пред Светоандрејску скупштину). СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменници на српском језику, Књига VII, Београд 1922, 63—97; Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838—1858)*, Београд 1933, 218—313; Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена*, Прва књига, 1848—1860, Београд 1887, 247—272.

² Леополд Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892, 408—409; Нил Попов, *Србија и Русија од Кочине крајине до св. Андрејевске скупштине*, IV, Београд 1870, 358; исти, *Србија после Париског мира*, Књига I, *Светоандрејевска скупштина (1858—1859)*, Београд 1872, 11.

³ Још септембра 1855. године Фонбланк је сматрао да би Порта, уколико прихвати колективни протекторат над Србијом, требало да дозволи умерене промене српског устава према народним жељама. То би, пре свега, значило "the formation of a Popular-Assembly succursal (in some degree) to the Senate" (Фонбланк — Кларендон /Earl of Clarendon/, 5. септембар 1855, Београд, FO 78/1095). Овој својој идеји Фонбланк се вратио после годину дана предлажући народну скупштину састављену од слободно изабраних посланика. Ипак, био је свестан да би се установљивању такве скупштине супротставили и Кнез и Порта а, вероватно, и Аустрија и Русија (Фонбланк — Редклиф /Stratford de Redcliffe/, 4. септембар 1856, Баден, FO 78/1198). О некој врсти консултативног тела састављеног од одређеног броја изабраних представника Фонбланк је размишљао априла 1857. године (Фонбланк — Кларендону, 8. и 16. април 1857, Београд, FO 78/1287).

бији. Међутим, време није избрисало сећања на ту и на раније скупштине на којима су доношене значајне одлуке. Тома Вучић-Перишић, на свом путовању до Смирдан бање, и агенти Илије Гарашанина којих је било по целој Србији а којима су се придружили школовани либерали, и те како су подстакли народ не само да размишља о скупштини већ и да тражи њено сазивање.⁴ Народ јесте био заинтересован за политичку кризу, али привредна и друштвена су га мучиле. Криза се огледала у негативним последицама продора новчане привреде и распадању патријархалних односа.⁵ Незадовољство осиромашеног сељака оптерећеног зеленашким дуговима било је изузетна снага коју је требало само усмерити. Ово усмеравање су могли да врше они који су сматрали да је сазивање скупштине прави пут и који су имали довољно политичког утицаја у званичним институцијама Србије.

У то време у Србији су постојале три опозиционе групе — „партаје“, које су се све боље организовале и све више дизале глас. Прву су чинили они који су сматрали да одлазак Обреновића није значајно да се они неће вратити. Због своје привржености овој династији ти људи су много пропатили и зато су чекали погодну прилику да се освете Караборђевићу. После свега што се догодило, скупштина је могла да буде добра прилика за покушај да се обори кнез Александар. Међу самим обреновићевцима владала је подвојеност јер су једни били за кнез-Милоша а други за кнез-Михаила. Међутим, кнез-Михаилова изјава да „ко ради за мене ради против мене, ко ради за мог оца ради и за мене“ учинила је да та подвојеност нестане. Уосталом, они који су били за кнез-Михаила знали су да је кнез Милош стар и болестан те да би он својим доласком само утро пут до престола своме сину.

Другу опозициону групу је чинио део оних који су успоставили постојећи режим — уставобранитељи. Међутим, пошто њихова уставобранитељска улога није могла да дође до изражаја због аустрофилске и аутократске политике кнеза Александра они су се, снисходљиво и лукаво, молбама и митом, обратили Порти. Тај труд је дао половичне резултате јер је Кнез остао на престолу. Зато су Илија Гарашанин, Тома Ву-

⁴ Фонбланк — Мамсберију (James Howard Harris Earl of Malmesbury), 17. јун 1858, Београд, FO 78/1376; *Записи Ј. Грујића*, I, 131—132; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића (1846—1869)*, Средно: др Драгослав Страњаковић, СКА, Посебна издања, Књ. СХХVI, Друштвени и историјски списи, Књ. 51, Београд 1939, 51; Н. Попов, *Србија после Париског мира*, I, 12—13; С. Јовановић, н.д., 353—354.

⁵ Јован Милићевић, *Језрем Грујић, Историјат светоандрејског либерализма*, Београд 1964, 52—57. Анализу привредних и друштвених услова у Србији пред одржавање Светоандрејске скупштине и репрезентативан избор грађе је дао Андрија Раденић у делу: *Светоандрејска скупштина*, Споменик САНУ, СХИП, Одељење друштвених наука, Нова серија 15, Београд 1964, (5)+245.

чић-Перишић и Миша Анастасијевић, можда и невољно, приступили идеји о сазивању скупштине. Ова „партаја“ је на свом челу имала људе за које се говорило да би и сами радо заузеле место кнеза: Гарашанина и Вучића. А ако не то оно бар да, после свргнућа кнез-Александра, образују намесништво. Зато је ова „партаја“ називана кајмакамском.

Други део уставобранитеља се био приклонио Кнезу и камарили и, чувајући њега, чувао своје привилегије. У поређењу са осталим „партајама“ ова, кнежева, је била малобројна.

Трећу опозициону групу која је тражила скупштину чинио је део млађе београдске интелигенције, углавном школоване у иностранству. Ови, такозвани млађи либерали, снисходљиву политику према Турској која је свој врхунац имала током Етем-пашине мисије, сматрали су националном бруком и понижењем. Јеврем Грујић, Јован Илић, Милован Јанковић, Ранко Алимпић и други који су припадали овој групи су били незадовољни и Кнежевим наслањањем на Аустрију. Уз то, били су ради да се положај народа поправи, али су њихове идеје, „по свом скоро мистичном култу народне историје и легенде“, биле романтичарске.⁶

Још крајем јуна 1858. године Илија Гарашанин је, прикупљајући информације преко окружних начелника, сазнао да „је јака жеља народна да се сазове скупштина“. Али, пошто је сматрао да би отпор „дворске партаје“ и Порте био велики, није се усудио да предузме конкретне кораке.⁷ Секретар Совјета Јеврем Грујић, на седницама овог тела, први је поменуо сазивање народне скупштине. Истина, то је било само успут, када се говорило о другим стварима, па се о његовој идеји није расправљало нити је доношен закључак.⁸

Када су се по Београду појавиле пашквиле којима је народ позиван на скупштину и када се народ још више ускомешао а либерали појачали притисак на Гарашанина он је, упркос Кнежевим молбама да се сачека, изнео идеју о сазивању скупштине пред Совјет 20. августа 1858. године. Али тада се, осим бурне дискусије, није ништа догодило. Тек када се прочуло да народ београдског, смедеревског и крагујевачког округа хоће да се самоиницијативно скупи и дође у Београд на скупштину, Илија Гарашанин је извршио јачи притисак на Кнеза. Пошто је сматрао да је Гарашанин био покретач свих смутњи око скупштине Кнез му је, да би га умирио, понудио место представника и попечитеља иностраних дела. Гарашанин је одговорио да би предлог прихватио уз један услов: да сам одреди ко ће бити попечитељ унутрашњих дела. Толики усту-

⁶ *Записи Јеврема Грујића*, Књига друга (Светоандрејска скупштина), СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Књ. VIII, Београд 1923, 15—17; Н. Попов, н.д., I, 25—30; С. Јовановић, н.д., 354—363; Ј. Милићевић, н.д., 57—59.

⁷ Н. Попов, н.д., I, 13.

⁸ *Записи Ј. Грујића*, I, 145—146, 151.

пак Кнез себи није могао да дозволи те је одлучио да пристане на сазивање скупштине. Тако је Гарашанин, 15. септембра 1858. године, поднео Совјету писмени предлог о сазивању скупштине. Совјет је одлучио да се, најпре, изради закон о сазивању скупштине па да се скупштина, по њему, сазове. Кнез је пристао на овакво решење.⁹

На главном заседању (присуствују и попечитељи) Совјет је изабрао Комисију за израду пројекта закона о скупштини. Комисија је, за кратко време (од 5/17. до 12/24. септембра), израдила пројекат. Пројекат је предвиђао само начин сазивања и састав те, прве следеће, скупштине.¹⁰

Далајл који је дошао у Београд да замени Фонбланка сматрао је да није проблем да ли ће из овог или оног округа доћи већи или мањи број људи на скупштину. Опасност је лежала у томе што у Србији „every man bears arms, and is accustomed to their use“. На ток догађаја су могли да утичу, по Далајловом мишљењу, фермани, понашање владе и слога попечитеља. Међутим, посебно важним је сматрао да се „the person whom I have already mentioned as holding the highest office in the Senate and who possesses a wide popularity among the wealthy land-holders of the districts“ уздржи од „underhand intrigue“ против Порте.¹¹ Опасност од Вучића није био уочио само Далајл већ и Кнежева и Гарашанинова група у Комисији за израду пројекта закона. Зато је закон срочен тако да саветници не могу присуствовати седницама скупштине. Тако је Вучић спречен да, својим утицајем, од скупштине направи гомилу која одлучује по његовом мигу као што је то било 1842, 1843. и 1848. године.¹²

Комисија није стигла ни да саопшти предлог закона о скупштини на главном заседању Совјета, а од Порте је стигао телеграм којим је она препоручила да се одустане од држања скупштине. Ово је, наравно, изазвало изненађење и подвојеност у мишљењима међу саветницима и попечитељима. На захтев српске владе Осман-паша је, у писменом облику, саопштио да се ради о Портином наређењу. Образложење се састојало у томе да су Совјет и постојећи судови у Србији довољни па

⁹ Далајл (R. A. O. Dalyell) — Мамсберију, 17. септембар 1858, Далајл — Булверу, 22. септембар 1858, Београд, FO 78/1376; *Записи Ј. Грујића*, I, 146—165; Н. Попов, н.д., I, 14—16; Ј. Ристић, н.д., I, 275; С. Јовановић, н.д., 363—367.

¹⁰ *Записи Ј. Грујића*, I, 165—169; Н. Попов, н.д., I, 17—19; С. Јовановић, н.д., 368—375.

¹¹ Далајл — Булверу, 22. септембар 1858, Београд, FO 78/1376. Извесни „српски центамен“ је написао кратку историју народних скупштина у Србији од средњег века до 1848. године и дао је Далајлу (Далајл — Мамсберију, 26. септембар 1858, Београд, FO 78/1376; *Les Skoupchtinas*, FO 78/1376).

¹² Вид. нап. 10; Далајл — Булверу, 20. новембар 1858, Београд, FO 78/1376.

Србија нема ни потребе ни права да сазива скупштину. Зато „Висока Порта да би сачувала интересе књажевства Србије, а тако исто и своја света права, никако не дозвољава да се скупштина у Србији одржи“.¹³ Међутим, радило се о томе да је Порта штитила, искључиво, своје интересе. Она је сматрала да би одржавање скупштине сигурно значило повратак Обреновића у Србију. С обзиром да су и кнез Милош и кнез Михаило били веома привржени Русији, Порта је сматрала да је мудрије подржати кнеза Александра. Велику опасност Порта је видела и у могућности да се кнежевског престола докопају Гарашанин или Вучић.¹⁴

Кнежеве присталице су се понадале да ће Портину наређење бити прихваћено. Чак су почели да шире гласове да „ће Порта, Инглеска и Аустрија бранити права књаза оружаном силом“. С друге стране, Кнежеви противници су сматрали да је телеграм забране Кнез, преко Аустрије, измолио од Порте. Али Порта је брзо попустила утицајима Русије, Француске и Велике Британије. Писани (Etienne Alex. Pisani) је, 28. септембра, писао Булверу о чврстом ставу Порте против скупштине, а већ сутрадан је известио да је Велики везир ублажио став јер „it appears that this assembly will have a more regular form than the former ones“. Српски капућехаја у Цариграду је известио своју владу да Тувнел (Edouard Thouvenel), Бутењев (Анатолий Петрович Бутенев) и Булвер сматрају да је сазивање скупштине унутрашња ствар Србије те Порта нема права да се у то меша. Осман-паша је обавестио српску владу да се Порта, у ствари, била забринула да ће скупштина бити „једна безмерна мложина света“. Пошто је обавештена да ће све бити по закону она само претходно хоће да види тај закон.¹⁵

То што је Порта ублажила свој став није значило да су преброђене све препреке. Изношење предлога закона о скупштини је поставило питање да ли ће о њему одлучивати Совјет у простом или главном заседању. Просто заседање је давало предност Кнежевим присталицама. Пошто саветници и попечитељи нису могли да добу до заједничког решења попечитељи су понудили оставке кнез-Александру. Кнез се нашао на мукама. Бирање нових попечитеља или попуњавање Совјета водило га је у кршење Устава из 1838. године и закона о Устројенију Совјета Књажества Србског. Он је то додуше желео али очигледно је било да тренутак није био погодан. Одбио је понуђене оставке. Пристао је да потпише пројекат За-

¹³ Далаја — Булверу, 8. октобар 1858, Београд, FO 78/1376; *Записи Ј. Грујића*, I, 169—172.

¹⁴ Писани — Булверу, 28. септембар 1858, Јеникеј, FO 195/583.

¹⁵ Писани — Булверу, 29. септембар 1858, Јеникеј, FO 195/583; Далаја — Булверу, 8. октобар 1858, Београд, FO 78/1376; *Записи Ј. Грујића*, I, 172—174; Н. Попов, *Србија и Русија*, IV, 359; исти, *Србија после Париског мира*, I, 19—20.

кона чијим објављивањем је почео посао око сазивања скупштине.¹⁶

Портин пристанак на одржавање скупштине није значио да одустаје од своје намере да контролише догађаје у Србији. Зато се одлучила, „in disregard of remonstrances on the part of the French and Russian Ambassadors at Constantinople“, за већ проверени начин — слање мисије. Да би се ова два амбасадора умирила Порта их је известила да комесар иде у Србију како би уредио положај тамошњих Турака. Порта је имала подршку Аустрије и Велике Британије па је одлучила да у Србију као комесар иде Кабули-ефендија.¹⁷

Оно што је Порта планирала или хтела да уради у Србији није било нимало лако. Компликовану унутрашњу ситуацију су погоршавали спољашњи утицаји. Супротстављање неке од гарантних сила Порти могло је, по Фонбланковој оцени, да буде погубно. Аустрија је баш то радила. Она се и те како мешала у догађаје у Србији. Јер, свака промена на боље у овој Кнежевини је угрожавала аустријске интересе. Промена на боље подразумевала је и промену кнеза па је Беч подржавао слабог и неспособног кнеза Александра. Аустрији није одговарала промена Кнеза јер је то био један од услова да се стање у Србији среди. Његов одлазак би значио крај апсолутистичке владавине, дакле, више политичких слобода у Србији, што би био лош пример за све оне Србе у Аустрији који су живели у прилично тешким условима. Фонбланк је тумачио да се незадовољство у Србији које је изазвано аустријским ушпитањем могло лако усмерити према Порти. Тако би, ако Порта не предузме одређене мере, до устанка могло да дође најпре у Србији, па затим у осталим деловима Турске насељеним словенским становништвом. Устанак би покренуо око дванаест милиона људи! Тада ни Русија не би остала неутрална. Зато, ако Аустрија настави да подржава Кнеза који је „too selfish and insincere“, може да се деси да српски народ, уз руску помоћ, са исуканим сабљама затражи повратак Обреновића. А требало би да буде другачије: да Порта сама укаже на потребу њиховог повратка или да утиче на прихватање „ап

¹⁶ И Далајл и Фонбланк су сматрали да Кнежевим пристанком да потпише Закон нису нестали сви узроци могућих немира. Штавише, Фонбланк је писао из Беча да Порта треба да предузме нешто иначе ће на пролеће избити такав устанак да “it may reach beyond the branches of the Slavic-Family” (Далајл — Булверу, 18. октобар 1858, Београд; Фонбланк — Лофтусу (Augustus Loftus), 19. октобар 1858, Беч, FO 78/1376; *Записи Ј. Грујића*, I, 174—177.

¹⁷ Фонбланк — Хамонду (Edmund Hammond), 27. октобар 1858, Беч, FO 78/1376; *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, Књига прва: од 29. марта 1848. до 31. децембра 1858, средно Ст. Ловчевић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књига XXI, Београд 1931, 408—409.

honest and moderate man to be their (српски, Љ. Р.) Prince".¹⁸ Зато је далеко од истине било оно што су писале скоро све бечке новине: да су узрок свом незадовољству у Србији руске интриге. Кривац је била Аустрија. Фонбланк је имао добре основе за овакве тврдње. Ситуацију и личности у Србији је добро познавао, а у Бечу је имао прилике да разговара са турским амбасадором Калимакијем и са председником владе и министром иностраних послова Аустрије грофом Буолом (Karl Ferdinand von Buol — Shauenstein). Док се принц Калимаки слагао са Фонбланковим проценама, гроф Буол је сматрао да ситуација у Турској није драматична и да би евентуални устанци били спорадични и слаби.¹⁹

У складу са овим аустријска влада је забранила превоз оружја, муниције и друге војне опреме за Србију преко аустријске територије. За евентуално скидање забране биле су потребне дозволе „аустријске војне власти и српског правителства“. Овим је аустријска влада покушала да укаже на могућност избијања буне у Србији чији би циљ био поновно довођење Обреновића. Непосредно пред почетак рада скупштине из Београда је повучен аустријски конзул Теја Радосављевић „који и по политици свог двора, и лично беше за Књаза Александра“.²⁰ Фонбланк је веровао да је Радосављевић повучен зато што је кнез-Александру неовлашћено обећавао наследност престола.²¹ Илија Гарашанин је, пак, сматрао да је то уступак њему.²² Без обзира на то ко је од ове двојице био у праву, повлачење Радосављевића из Београда није значило да су аустријска интересовања за дешавања у Србији спласнула. Секретар конзулата Вранишани је замењивао конзула а убрзо је у Београд стигао посебни аустријски изасланик Борђе

¹⁸ Фонбланк — Хамонду, 27. октобар 1858, Беч, FO 78/1376; Фонбланк — Булверу, 30. новембар 1858, Цариград, FO 195/583.

¹⁹ Турски амбасадор у Бечу кнез Калимаки је сматрао да Порта треба да одлучи ко ће наследити кнез-Александара "either in the event of quasi voluntary Abdication, or under necessity of a Deposal to prevent a Revolt". Фонбланк је са њим разговарао чак и о могућим кандидатима. При томе је Фонбланк, унеколико, модификовао своје раније мишљење. Пошто је мислио да Гарашанином не би биле задовољне ни Аустрија ни Русија приклоњено се, раније изнетог, оцени Етем-паше да је најпогоднија личност Миша Анастасијевић. Он је био одговарајућа личност "as well on account of his temper, opulence and Honesty as because he never evinced a leaning in favour of any Foreign-Power in particular and was likely to keep on the desirable terms with Austria, while avoiding a prepotency odious to the Servian People, and — heretofore — obstruction of the Sultan's views" (Memorandum of my Conversation with Prince Callimachi and with Count Buol at Vienna on the First of November 1858, FO 195/583).

²⁰ *Зачиси Ј. Грујућа*, II, 17—18.

²¹ Mr de Fonblanque's Memorandum on Mr Dalyell's Correspondence from Belgrade, and of the tendencies of Servian Policy, 14. децембар 1858, Цариград, FO 195/583.

²² Ј. Ристић, н. А, I, 280.

Стратимировић.²⁵ Стратимировић је, у име аустријске владе, као кнежевског кандидата нудио Михаила Обреновића. Међутим, пошто је у Београду било познато да Стратимировић служи Аустрији, Милован Јанковић је са једном делегацијом отишао Гарашанину и затражио да се Стратимировић удаљи из Београда.²⁴

Принца Калимакија је узнемиравало то што француски министар иностраних послова гроф Валевски (Alexandre Walewski) није хтео да каже своје мишљење о стању у Србији.²⁵ Француски конзул у Београду, Дезесар (Bernard des Essarts), био је отворенији: он је сматрао да ни скупштина ни промена Устава не би имале нарочитог дејства у Србији ако кнез Александар остане на власти. Био је против Кнеза и јавно истицао да је Гарашанин прави кандидат за кнежевски престо.²⁶ Против Кнеза је, због његовог аустрофилства, разумљиво био и руски конзул Милошевић. Пруски конзул Мерони (Meroni) се држао неутрално.²⁷

Енглеска неутралност није била поуздана јер јој није одговарало ремећење постојећих односа, али не у смислу одржавања Кнеза и стања у Србији, већ у смислу очувања турских интереса. Зато се Фонбланк потпуно сложио са грофом Буолом да, ако већ морају да се предузму одређене мере у Србији, онда то треба урадити са што мање узнемирења.²⁸ Буол је, изгледа, свестан да у Србији мора да дође до промена, настојао да оне буду што мањег обима.

Далајл се није усуђивао да, као српски министри, тврди како је Кнез неспособан да схвати основне ствари. Али, после неколико разговора са Кнезом, Фонбланков заменик је закључио: „It is quite clear he misapprehends his position if he thinks he can govern absolutely“. Сигуран наговештај правца енглеске политике према догађајима у Србији је упутство Далајлу да избегава било какав неспоразум са турским властима и француским конзулом у Београду.²⁹

Кнез Александар је потписао предлог закона о скупштини 28. октобра (9. новембра) 1858. године. Тиме је овај предлог постао важећи закон. Овим законом је био предвиђен број народних посланика и начин њиховог избора: 376 по народном избору и 63 по положају. Председник и потпредседник су могли бити бирани само међу посланицима, док су секре-

²⁵ *Зачиси Ј. Грујића*, II, 18.

²⁴ Н. Попов, *Србија после Париског мира*, I, 38.

²⁵ Memorandum of my Conversation...

²⁶ Ј. Ристић н. а, I, 280; Љиљана Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858—1868)*, Београд 1957, 24, 27, 30—32.

²⁷ *Зачиси Ј. Грујића*, II, 18—19.

²⁸ Вид. нап. 25.

²⁹ Далајл—Булверу, 11. и 13. новембар 1858, Београд, FO 195/583.

тари могли да буду узети и ван скупштине. Кнез је био обавезан, да у договору са Совјетом, у року од три недеље одреди датум и место одржавања Скупштине. Скупштинске седнице су биле јавне.

Скупштина, по овом Закону, није имала никакву власт. Она је давала мишљење о предметима које је пред њу износила влада. Није могла да износи жеље и законодавне предлоге. Закон није предвиђао да ће се и убудуће скупштине сазивати. Био је донет само за ову прилику.³⁰

У свом извештају Булверу Далајл је најпре подсетио да Србија има 17 округа, 55 срезова и 1170 општина. То је било потребно да би објаснио ко све има бирачко право. Затим је настојао да објасни изборни закон описујући само важније чланове. Пре би се могло рећи да их је препричао него да их је коментарисао. Уз извештај је приложио текст изборног закона на српском и на француском језику.³¹

Сматрајући да неке делове овог Закона ипак треба прокоментарисати, Фонбланк, који је у међувремену допутовао у Цариград, то је и урадио. Чинило му се најзначајнијим да истакне како је, према Закону, Кнез тај чија је реч одлучујућа и да он може да распусти Скупштину. Огромно неповерење према Кнезу је било узрок члану којим је био одређен рок сазивања Скупштине. Фонбланк није нарочито веровао у ефикасност члана чији је циљ био одржавање постојећег реда јер је написао: „It would be unreasonable to expect decorum in a Body composed of Peasants, — especially when these are so surexcited as most of the Serbs are at the present moment“. Великом грешком енглески конзул је сматрао то што није предвиђено да се посланици бирају на три године. Скупштина која би се поново могла сазвати, сматрао је он, била би гарант реда у земљи.³² После дугогодишњег боравка у Србији, кратког бављења у Бечу и доласка у Цариград, од Фонбланка се могло очекивати да направи дубљу анализу Закона о скупшти-

³⁰ Н. Попов, н. д, I, 20; С. Јовановић, н. д, 369—375; „Србске новине“, 7/19. и 11/23. новембар 1858 (XXV, 123 и 124), 471—472 и 475.

³¹ Далајл — Булверу, 25. новембар 1858, Београд, FO 78/1376.

³² Вид. нап. 21. Из Фонбланкових извештаја се не може утврдити којим путем је ишао од Беча до Цариграда те ни да ли је на том путу могао да сретне Гарашанина. Па ипак, без обзира на то где, када и какав пројекат закона који се незнатно разликовао од изборног закона за народну скупштину је Гарашанин дао Фонбланку то је знак да су они били у блиском контакту. У прилог томе је и Фонбланково обавештење да је „confidentially“ (подвукао Љ. П.), саветовао Гарашанину „that the Delegates expected at Belgrade would find occupation enough for the next few months in studying the Theory of the Duties assigned to them for the future performance; and that they should not at once assail the short comings of the Prince and machinations of his Wife's Relatives“, већ да се баве својим послом. И овај извештај је из Цариграда па остаје отворено питање преко кога су контактирали Гарашанин и Фонбланк (Фонбланк — Булверу, 30. новембар 1858, Цариград, FO 195/583).

ни. Уместо тога он се, после наведених коментара, упустио у објашњавање узрока који су довели до тренутне ситуације.

У другој половини новембра 1858. године у Кнежевини Србији су одржани избори за посланике народне скупштине. Резултат избора је био велика победа противника Александра Караборџевића, а међу њима најбројнији су били обреновићевци и припадници „народно-либералне партаје“ који су, добрим делом, нагињали Обреновићима. Караборџевићевци су били изненађени и љути па су тражили начина да, бар у неким местима, изборе прогласе нерегуларним. Међутим, судећи по бројним знацима могло се уочити да „уједанпут поче некако име Кнеза Милошево и разговор о њему постајати свеједно, што Скупштина народна и разговор о њој“. Љубомир Ненадовић је објавио књигу *Прилози за Србску Историју* у којој су дати кнез-Милошеви говори о скупштинама. У изложима радњи су почеле да се појављују слике Обреновића, о њима се јавно говорило и, најзад се и на седници Совјета поставило питање: „Ако оћемо Милоша, а оно ајде да се договоримо па да терамо овога кад је тако“. Разговори о Обреновићима су поготово учестали када су посланици почели да стижу у Београд.³³

Посланици су, свечано опремљени, стизали у групама са разних страна и смештали се у кафане одређене за њих према окрузима. Свима су биле отворене куће Гарашанина, Вучића, Анастасијевића... У двору, код кнеза Александра, који иначе није волео сусрете и разговоре с људима из народа, било је много мање свечано уз неупоредиво мање гостију, углавном удворица типа Трипковића и друге родбине.³⁴

Велики српски празник, дан Светог апостола Андреја Првозваног, био је одређен за свечани почетак рада скупштине. Најпре је одржана служба у Саборној цркви којој су присуствовали Кнез, попечитељи, саветници, црквени великодостојници, конзули и сви скупштински посланици. При крају молитве „свештеноначалник“ рече да се радује што је народ дошао да „топло благодари Богу на полученој унутрашњој самосталности отечества, а у једно проси божју помоћ делању сабране Скупштине народне.“ После службе се ишло у двор Кнезу на честитање. То је био обичај. „Поиташе у двор“ сви попечитељи, саветници па и конзули али од посланика добе само половина. Још горе је било на ручку који је приредио кнез Александар. Од чланова Скупштине у велику салу код „Србске Круне“ су дошли само они који су то били по поло-

³³ *Записи Ј. Грујића*, II, 3—15, 27—28; Н. Попов, н. д, I, 21—24. У својим *Записима* (стр. 9) Ј. Грујић је забележио да је Деметријус Фицио, трговац и енглески поданик, најурен са изборног места јер се знало да је у дослуху са Турцима и Енглезима. У Дадајаловим извештајима овај мали инцидент се не помиње.

³⁴ *Записи Ј. Грујића*, II, 22—29.

жају и само неколико оних који су изабрани и који су се после због тога грдно кајали. Када је схватио да му већина гостију неће доћи није дошао ни сам Кнез.³⁵

Догађаје од 13, 14. и 15. децембра Далајл је назвао „формалним пословима“. Они су то били само за оне који су, као Далајл, били неупућени. Та три дана су протекла у поништењу избора и поновном избору либерала Милована Јанковића за посланика и у надметању кајмакамске и народно-либералне „партаје“ око избора председника, потпредседника и два секретара Скупштине. Изабрани су: за председника мајор Миша Анастасијевић („one of the deputies for Belgrade; a personal enemy of the Prince; a member of the National party; with a leaning to Garaschanin“) а за потпредседника Стевча Михаиловић („continued and influential partisan of the Obrenovičsch family“). Далајл је известио да се сматра да је Стевча Михаиловић уступио место председника мајору Анастасијевићу, а Фонбланк је, о новом председнику Скупштине, писао: „But it is thought his authority is too new to be effective, if the Popular indignation reaches a certain point“. За секретаре Скупштине су изабрани Јеврем Грујић и Јован Илић. Обојица су били либерали.³⁶

Шеснаестог децембра, после службе Божје, Кнез је дошао у скупштинску дворану и, пошто назове Бога скупштинарима, рече да ће његову беседу прочитати Љубомир А. Петровић, начелник одељења у министарству иностраних дела. Пошто је истакао да су одредбе Париског мира Србији донеле срећу Кнез је, у својој беседи, признао да унутрашње околности у Кнежевини нису баш најбоље. Зато је позвао посланике да, у уставним и законским оквирима, размотре попечитељске предлоге и допуне их својим жељама и захтевима. За време читања беседе Кнез је морао да седне. Он је и буквално губио тле под ногама.³⁷

Догађаји су се даље одвијали онако како је планирао „тесни круг народно-либералне партаје“, односно, „странка либерални људи и увиђавнији обреновићеваца“. Радило се у ствари, о мудрој плану Јеврема Грујића који је овај уски круг прихватио и спроводио. Насупрот брзошлетом плану кајмамоваца и „тврдих“ обреновићеваца да прво и најважније на Скупштини буде обарање Кнеза, Јеврем Грујић је хтео да се,

³⁵ Mr de Fonblanque's Memorandum..., 22. децембар 1858, Цариград, FO 195/583; Précis of Events, 28. децембар 1858, Београд, FO 195/583; Записи Ј. Грујића, II, 29—33; А. Ранке, н. д, 411.

³⁶ Précis of Events; Mr de Fonblanque's Memorandum..., 22. децембар 1858, Цариград, FO 195/583; Записи Ј. Грујића, II, 39—42. „Узимајући за свога председника једнога човека који није говорио са кнезом, Скупштина је јасно показала шта мисли кнезу“ (С. Јовановић, н. д, 412).

³⁷ Précis of Events; Записи Ј. Грујића, II, 62—63; Н. Попов, н. д, I, 46.

најпре, донесе закон о скупштини и да се упуте писма гарантним силама и Порти. Околности су Грујићу ишле на руку. Само су три човека могла да узму рад Скупштине у своје руке: Вучић, Гарашанин и Анастасијевић. Вучић није хтео да дође у Скупштину сам — већ на позив. Међутим, његовим људима у Скупштини су се супротставили либерали и Гарашанинове присталице. Гарашанин је избегавао прецизно иступање и држао се по страни док Скупштина не збаци Кнеза. Анастасијевић је, да би скинуо са себе одговорност пред Портом, престао долазити на заседања Скупштине чим је изнет предлог закона. Зато су ток догађаја у Скупштини узели у своје руке секретари: Јеврем Грујић и Јован Илић. Скупштинари су у њих — поготово у Јеврема Грујића — имали поверење јер су били учени људи, школовани на страни. Двор је био задовољан изношењем предлога закона о скупштини јер се тиме скретала пажња са питања кнеза.³⁸

Предлог закона о скупштини, који је саставио Јеврем Грујић а допунили Јован Илић, Милован Јанковић и Андрија Стаменковић, прочитан је скупштинарима 17. децембра 1858. године. Грујић је стрпљиво објашњавао све чланове Предлога. Оставио је веома убедљив утисак револуционарном тврдњом да Скупштина само привремено преноси власт са себе на Кнеза и Совјет, те да има право да ту власт узме натраг ако то усхте. Објашњавајући четврти члан Предлога закона Грујић је рекао: „Кад је Скупштина народна, а оно и нека има власт за све, што се народа тиче“. Деловало је да Скупштина може да одлучује о свему и да ради шта хоће. То није било у складу са недавно усвојеним Законом о скупштини. Уплашен тако радикалним предлогом закона, Миша Анастасијевић је тражио да се изабере комисија која би за време празника Светог Николе, размотрила предлог закона. Овај захтев председника Скупштине био је усвојен.³⁹

Истог дана Скупштина је прихватила још два предлога Јеврема Грујића. Први је био: „признателност народа нашег сузеренској и гарантним силама за поштовање неутралности Србије за време источног рата и за јемствовање права Србска уговором паризким“. Циљ овог акта је био подвлачење колективне гаранције концерта великих сила над Србијом. Тиме би се, надали су се аутори овог акта, укало на то да ни Аустрија ни Порта немају право да се самоиницијативно мешају у унутрашње послове Кнежевине. Други акт је био намењен Порти и у њему се, бираним речима, протестовало што

³⁸ *Записи Ј. Грујића*, II, 48—52; С. Јовановић, н. д, 414, 417—419.

³⁹ *Записи Ј. Грујића*, II, 65—86; Н. Попов, н. д, I, 49—53; Јаша М. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Српски народ у XIX веку, књ. 4, 5 и 6, Београд б. д, 125—127; Ј. Милићевић, н. д, 82—83.

је Порта, преко Кабули-ефендије, имала намеру да се меша у унутрашње ствари Србије.⁴⁰

Током два дана празника заседала је Комисија. У ствари, првог дана (18. децембра) текст су прегледали и ставове усклађивали Гарашанин и Грујић. Следећег дана су такав текст прочитали Комисији и исправили га према примедбама њених чланова. Двдесетог децембра Скупштина је усвојила Предлог закона о скупштини. Требало га је даље проследити Совјету и Кнезу.⁴¹

Кајмакамцима се, међутим, учинило да либерали сувише отежу, па да, чак, покушавају да забашуре збацивање Кнеза. Зато су кајмакамци кренули у акцију. Либерали су баш то хтели. Хтели су да остану у другом плану при збацивању Кнеза.

На преподневном заседању Скупштине 10/22. децембра 1858. године Миша Анастасијевић је одржао говор којим је означио свој повратак у Скупштину и преузимање водеће улоге од секретара Грујића и Илића који су је, наводно, узурпирали. После кратке буре у Скупштини за говорницу је стао Михаило Барловац који је говорио о народним патњама за које неко треба да плати. Није директно оптужио Кнеза. За њим је говорио Сима Протић, обреновићевац из Смедерева, истакавши да народ има право да „узме на одговор сваког па и кнеза“. Протић је направио увод за поновно Барловчево долажење за говорницу. Барловац је прочитао акт оптужбе против Кнеза. То је била скраћена верзија оптужбе коју је Јеврем Грујић написао, по Гарашаниновим упутствима, пред Етем-пашин долазак, а за стране конзуле.⁴²

Фонбланк је био упознат са текстом раније оптужбе и можда је његов оригинал или бар копију чувао код себе.⁴³ Па ипак, када је, недељу дана уочи изношења оптужби против Кнеза пред Скупштину, писао анализу ситуације у Србији навео је само неке Кнежеве кривице. Према Фонбланку, Кнез

⁴⁰ Précis of Events; (У овом прегледу догађаја Далаја је само забележио да ће се од Совјета тражити да напише адресе захвалности Порти и великим силама. Другу адресу Порти није поменуо.) Скупштина — Совјету, 5/17. децембар 1858, Београд, Архив Србије, Државни Совјет, 1858, 704; *Записи Ј. Грујића*, II, 49—51, 86—88; Н. Попов, н. д, I, 53—55. Привремено правелије није спровело одлуку Скупштине да пошаље други акт Порти јер се томе супротставио Гарашанин: „Не можемо ми Порти укор давати“ (*Записи Ј. Грујића*, II, 206).

⁴¹ *Записи Ј. Грујића*, II, 88—103; Н. Попов, н. д, I, 55—67; Ј. Продановић, н. д, 127—130; Ј. Милићевић, н. д, 83—86. Под 20. децембром Далаја је забележио да “the Law for the convocation of annual Skuptschinas was very slightly modified and in such slightly modified shape accepted by the Senate” (Précis of Events).

⁴² *Записи Ј. Грујића*, II, 111—118; Н. Попов, н. д, I, 69—73; С. Јовановић, н. д, 421—423.

⁴³ *Записи Ј. Грујића*, II, 104.

се плашио Скупштине јер је мислио да ће га она „према старом плану“ оптужити и тражити његову оставку због тога што је поарчио пола милиона дуката на мито, ванредне набавке страног оружја, тополивницу и на непромишљену експлоатацију, већ одавно исцрпљених, рудника. Због тога што је кнез Александар потпуно запоставио интересе Кнежевине, а бринуо само о својој заради, сви путеви у Србији су били веома лоши. Тако су топови постали неупотребљиви јер не могу да се превозе по таквим путевима. Штавише, из истог разлога, „in winter, an egg costs two piasters in Belgrade and the same amount buys thirty eggs in Villages within a few miles of it. Fuel is as dear at Belgrade as in Paris, though Servia is best-wooded Country in Europe!“ Претерао је Фонбланк када је написао да је за паре које су потрошене на топове и пушке могло да се направи више путева него што је Србији потребно. Претерао је и када је, ни не покушавајући да сакрије своје антипатије према Кнезу и камарили, а посебно према Кнегињи и њеној породици, написао да је она циганског порекла. Конзул је мислио да је обарање кнеза Александра неминовно. Јер он за осамнаест година (!) своје владавине није ништа урадио за своју земљу. „Instead of simplifying Justice to suit a primitive (though sagacious) People“ он је дозволио да компликовани аустријски закони буду пренети у Србију.⁴⁴

„Цела је Скупштина на ногама, — и само се чује: „Оставку оставку“... Изабрана је скупштинска депутација која је Кнезу понела два документа — акт о скупштинској одлуци да он поднесе оставку и већ написан текст оставке коју је Кнез требало само да потпише. Али кнез Александар је покушао да уграби још мало времена па је замолио да делегација дође по потписану оставку сутрадан. За то време је покушао да нађе помоћ или бар савет. Позвао је Осман-пашу, Кабули-ефендију и све стране конзуле. Кабули-ефендија је рекао да је то унутрашња ствар Србије те да Кнез треба да се о томе договори са попечитељима и саветницима. Конзули нису имали никаквих упутстава па су се сложили да обавесте своје владе и амбасадоре у Цариграду и да сачекају наређења.⁴⁵ Саветници и попечитељи с којима се кнез Александар два пута састао нису могли ништа више да му помогну. Скупштина је била на окупу, а разјарени народ на улицама. Зато му и рекоше „да нема ни откуд ни о чему помоћи“, него „није вајде, господару, подај оставку“. Решење за кнез-Александра је нашао онај који му је био министар, а кога Кнез није подносио, коме је власт измицала а све је држао у својим рукама, који није хтео бурне промене али ни Александра Караборђевића на престолу

⁴⁴ Вид. нап. 21.

⁴⁵ Далај — Мамсберију, 22. децембар 1858, Београд, FO 78/1376; *Записи Ј. Грујића*, II, 119—125; Н. Попов, н. д, I, 73—77; С. Јовановић, н. д, 421—425.

— Илија Гарашанин.⁴⁶ Он је својим ауторитетом одвео и својим колима одвезао Кнеза под заштиту турске војске у тврђаву. Кнез Александар је избегао потписивање оставке, спасио главу али не и престо.⁴⁷

Гарашанин је хтео збацивање Кнеза без оружја и крви, без опасности да се умешају Аустрија или Турска. Зато је пустио да Скупштина, мимо закона, принуди кнез-Александра на оставку. Али када је после тога попечитељ унутрашњих дела хтео да власт врати Совјету који би законским путем прогласио намеснике (кајмакаме) показало се да то више није могуће. Гарашанин је, у току ноћи, припремио своје људе, али се сутрадан испоставило да су се либерали, уз обреновићевску подршку,⁴⁸ припремили много боље. Јеврем Грујић ни трен није дозволио да Миша Анастасијевић води главну реч у Скупштини 23. децембра 1858. године. Скупштина је прихватила све Грујићеве, унапред припремљене, предлоге и акте. Усвојена је прокламација о збацивању кнез-Александра и друга о постављењу Милоша Обреновића за кнеза Србије. Усвојен је указ о постављењу Стефана-Стевче Михаиловића за „команданта гарнизонској војсци и вароши Београда“. То је значило да су под његовом командом војска и полиција, а он се имао владати према скупштинским одлукама. Ови документи су прочитани народу пред Скупштином. Све ово било је противзаконито. Али, када је Совјет једном испустио власт, а Скупштина се докпала, либерали и обреновићевци више нису хтели да је враћају Совјету јер је у Скупштини она била у њиховим рукама. Покушај Вучића и Гарашанина да доласком у Скупштину „освесте“ скупштинаре завршио се неславно по њих двојицу.⁴⁹

Догађаји од 23. децембра нису били крај бурних дешавања. Ако су хтели да наставе да освајају власт либерали би морали да имају силу: војску или полицију. Они то нису имали јер је Гарашанин одбио да преда команду Стевчи Михаиловићу

⁴⁶ О односу И. Гарашанина према народној скупштини су интересантна два рада: Миодраг Јовичић, *Илија Гарашанин и Светоандрејска скупштина*; Љубица Кандић, *Гарашанин и скупштина за време уставо-бранитеља*. Оба рада су објављена у књизи: *Илија Гарашанин (1812—1874)*. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, САНУ, Научни скупови, књига LIV, Одељење историјских наука, књ. 16, Београд 1991, 89—100, 101—117.

⁴⁷ *Записи Ј. Грујића*, II, 125—133; Н. Попов, н. д. I, 77—82; С. Јовановић, н. д. 425—431.

⁴⁸ На дан збацивања кнез-Александра Фонбланк је написао да у Скупштини, од 366 изабраних посланика, има 291 који је обреновићевац (*Mg de Fonblanque's Memorandum...*, 22. децембар 1858, Цариград, FO 195/583).

⁴⁹ *Записи Ј. Грујића*, II, 133—148; Н. Попов, н. д. I, 83—95; С. Јовановић, н. д. 431—443; *Мемоари Стефана — Стевче Михаиловића*, Уредно Живан Живановић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, одељење I, књ. 18, Београд 1928, 209—210.

док Скупштина не преда намесништву намесничку власт коју је приграбила. Либерали су устукнули.

Следећег дана напетост је кулминирала. Војска је, у два наврата из два правца, покушала да разјури народ окупљен пред Скупштином и да врати кнез-Александра из тврђаве. С обзиром да војска није имала наређење да пуца у народ и да је у маси народа било довољно храбрих да стану испред војника и да, чак, упере своје пушке у официре војска се повукла. Умешали су се и страни конзули. На иницијативу руског конзула Милошевића или на молбу неких Београђана, они су, после састанка код београдског паше Османа, саветовали и војсци и народу да не употребљавају оружје.⁶⁰

Пошто је претходно, у току ноћи, постигнут договор између Грујића и Гарашанина, Скупштина је изабрала намесништво од три члана (Привремено правление): Илија Гарашанин, Стевча Михаиловић и председник Касационог суда Јефтимеј Угричић.

То је био крај тродневне револуције. Тврдећи да је био под притиском војске, Совјет се извукао из невоље у коју је упао пишући Кнезу да се врати. Саветници су дошли у Скупштину на измирење, а на њих су се угледали и официри који су командовали кад је војска пошла на народ. Сама револуција је била дело Скупштине, а то што је та револуција била без крви дело је бирократе Илије Гарашанина.⁶¹

О свим овим бурним догађајима Далајл је известио тек у писму од 28. децембра. У том кратком прегледу догађаја, без ширег описа и анализа, он је само телеграфски навео шта се догађало. Чак ни састанак код Кнеза и Осман-паше, где је, ваљда, и сам присуствовао, није описао.⁶² Није необично што овај извештај тако изгледа. Поучен несрећним примером свог претходника Фонбланка сигурно се није усуђивао да било где изађе и прикупи информације. А оних који су знали шта се дешава, а да су при томе хтели и могли да добу да му то испричају, изгледа, било је веома, веома мало. Ако их је уопште и било. Зато је тек када се ситуација смирила сео, написао извештај и усудио се да га сам или по некоме пошаље на пошту. За то му, касније, није замерено. Само је Фонбланк сматрао да његов колега Далајл нека дешавања у Србији, за време свог тамошњег боравка, није разумео.

Мада је првог јануара 1859. године из Форин офиса добио телеграм да телеграфом извештава о свему што је значајно

⁶⁰ Осман-паша, Кабул-ефендија и сви конзули — Представнику, 24. децембар 1858, Београд, FO 195/583; *Записи Ј. Грујића*, II, 176—177; С. Јовановић, н. д., 454. Према Далајлу иницијатива је била Осман-пашина а писмо које су заједнички срочили је преведено на српски и прочитано у Скупштини и раздвојено по граду (Précis of Events).

⁶¹ *Записи Ј. Грујића*, II, 155—184; Н. Попов, н. д., I, 95—110; С. Јовановић, н. д., 444—466

⁶² Précis of Events.

за догађаје у Србији,⁵³ Далајл није трошио сувише труда и мастила да описује те догађаје и скупштинска заседања. Тек када је у Скупштини покренуто питање доношења Закона о Скупштини,⁵⁴ британски вицеkonzул је известио да млади људи у Скупштини настоје да се Закон усвоји пре него што кнез Милош стигне у Србију. Далајл је оценио да је нацрт тог закона опасан, не само због тога што потпуно мења „the Constitution of the Country as guaranteed“ већ и зато што садржи одредбе „of a most dangerous and revolutionary character“. Мада није био у прилици да добије копију тог пројекта тврдио је да ни Милош ни било који други кнез не би били у стању да владају уз такав закон, него „may soon require the moral support of the Powers in rejecting similar propositions“.⁵⁵

Десетак дана касније Далајл је послао алкав извештај под насловом: „Note of most remarkable resolutions passed by Skouptschina“. На почетку је упозорио да извештај треба узети са великом резервом јер никоме није могао да се обрати за превод. Он је поменуо следеће одлуке Скупштине: о буџету и трошковима попечитељства 1842. године, о гургусовачком затвору, о судском поступку, о Портином прихватању кнез-Александрове абдикације, о одласку кнеза у Цариград али после скупштинског одобрења, о наследству престола, о отпуштању неких високих чиновника, о конзулској јурисдикцији и најзад, о Закону о Скупштини.⁵⁶

Одлуке Скупштине су заслуживале већу пажњу. И Законом о Скупштини и одлукама о отпуштању и смењивању низа високих чиновника, Скупштина је нарушавала Устав који су гарантовале велике силе. Зато је Јеврем Грујић морао да посети све конзуле, да им објашњава поједине скупштинске одлуке и да их умирује. Очигледно да је и сам кнез Милош сматрао да има разлога узнемирењу конзула када је наредио Стевчи Михаиловићу да поздрави конзуле „и умоли ји да не шиљу рђаве рапорте до његовог доласка, да не би обезпокојили дворове своје, а он ће вели после утврдити како ваља“.⁵⁷

Одлуке српске Народне скупштине су биле јасније Фон-бланку у Бечу него његовом колеги у Београду. Он је изда-лека проценио да су одлуке Скупштине „a pale (though fortunately not a sanguinary) copy of the French National Convention of '89“.⁵⁸

И Фонбланку и Далајлу је било јасно да се не сме дозволити да превирања у Србији поремете односе међу великим

⁵³ Форин офис — Далајлу, 1. јануар 1859, Лондон, FO 78/1439.

⁵⁴ *Записи Ј. Грујића*, II, 249—256; Н. Попов, н. д., I, 139, 146—148.

⁵⁵ Далајл — Булверу, 21. јануар 1859, Београд, FO 195/583.

⁵⁶ Далајл — ? 1. фебруар 1859, Београд, FO 195/583.

⁵⁷ *Записи Ј. Грујића*, II, 278—279. О овим контактима нема помена у Далајловим извештајима.

⁵⁸ Фонбланк — Булверу, 4. фебруар 1859, Беч, FO 78/1439.

силама. Форин офис је упутио депешу Далајлу првог дана нове 1859. године у којој му је наредио да упозори Пашу (вероватно Османа, Ј. Р.) да не тражи војну помоћ из Аустрије „as the most serious consequences might result from such a step“. Није познато да ли је Далајл пренео оно што му је наређено. Вероватно јесте. Али, сопствених идеја о начину разрешења кризе није имао. Само је једном, у нешто опширнијем облику, пренео туђе мишљење. Било је то мишљење Портиног комесара Кабули-ефендије. Он је веровао да би најбоље било да се у Цариграду образује комисија од представника гарантних сила, Порте и Србије. Та комисија би израдила нов устав Кнежевине Србије по коме би се преуредили и Совјет и Скупштина.⁵⁹

Дијапазон Фонбланкових решења је био заиста широк. Он је сматрао да се незадовољство у Србији увек може окренути против Порте, те да је она та која треба да разрешава компликовану ситуацију разумним уступцима. То би, рецимо, могло да се уради ситним уступцима који би умирили Србе. Ту је навео уклањање стража са градских капија у Београду и давање дозволе Србима да пошпачују велику пијацу.⁶⁰ После оваквог предлога изненађујуће делује конзулова идеја о томе да Турска уступи Србији територију све до реке Искра на истоку „for it is just beyond the Iskra that the Servian-language gradually becomes charged with Wallachian, Greek and Turkish Neologisms and where the Habits begin to be marked as a Pastoral“. Србија би остала у вазалном положају те Порте, у материјалном смислу, не би изгубила ништа. Уколико то Порти не би одговарало онда би било добро, мислио је Фонбланк, да она призна независност Србији. Јер, како је српска Скупштина радила могло је да се деси да сама прогласи независност. У том случају Порта би изгубила предност коју може да стекне поклањањем независности. Фонбланк је, ипак, сматрао „that the most powerfull Collective-Guarantee in connexion with an almost nominal-Suzerenity, is a better security than any Theoretical-Independence, which great Military-neighbours might render illusory“.⁶¹

Мада је изгледало да се велике силе нису интересовале за догађаје у Србији за време одржавања Светоандрејске скупштине неке од њих су поступале тако да су могле учинити илузијом и оно што је Србија имала до тада.

Још крајем новембра 1858. године Фонбланк је изнео своја страховања да би Скупштина могла да сруши цео систем у Србији. То би Аустрији дало повода да војно интервенише

⁵⁹ Далајл — ? (поверљиво), 17. јануар 1859, Београд, FO 195/583.

⁶⁰ Mr de Fonblanque's Memorandum..., 17. јануар 1859, Цариград, FO 195/651.

⁶¹ Фонбланк—Булверу, 1. фебруар 1859, Беч, FO 78/1439.

у Кнежевини.⁶² Половином децембра конзул је веровао да је његов аустријски колега повучен из Београда због неоснованих обећања кнезу Александру. Само недељу дана касније Фон-бланк је посумњао да је Радосављевићево повлачење предзнак аустријске окупације.⁶³ Опасност од таквог аустријског корака јасно су сагледали и Фонбланк и Форин офис. Аустријска понуда да својим трупама појача турски гарнизон у Београду и повремена турска спремност да прихвати аустријску интервенцију у Србији нису остале непознате српској јавности.⁶⁴ Зато је анимозност према бројним аустријским држављанима који су удобно живели у Србији толико порасла да је на заседањима Скупштине затражено да се они истерају из Србије.⁶⁵

Енглеска акција спречавања аустријског упштања у догађаје у Србији се није исцрпila у новогодишњем упутству Далајлу. Заострени односи између Аустрије и Сардиније и могућност избијања француско-аустријског рата су навели енглеску дипломатију да интервенише у Цариграду да Порта призна избор кнеза Милоша. Одговарајућим корацима у Бечу и Цариграду аустријској влади је стављено до знања да је Лондон против аустријске интервенције у Србији. С друге стране, у Форин офису се сматрало да је савет Порти да призна кнез-Милошев избор за кнеза Србије довољан улог за обезбеђење мира. Зато је предложено Порти да не призна наследност кнежевског достојанства Обреновићима. Лорд Мамсбери је отезао са одговором на кнез-Милошеву нотификацију о ступању на престо да би му подвукао да је Кнез обичан султанов вазал.⁶⁶

Аустријској намери да своје трупе пошаље у београдску тврђаву, ако то заповедник ове тврђаве буде затражио, оштро се супротставила и Француска. Француска влада је поручила аустријском кабинету да би улазак аустријских трупа у Београд сматрала повредом Париског мира, те да је спремна да обезбеди испуњавање његових одредаба „свим расположивим средствима“. Иако је тврдила да је њена намера била помоћ турској посади што се уклапа у одредбе Париског мира, Аустрија је одустала од своје намере.⁶⁷

⁶² Фонбланк — Булверу, 30. новембар 1859, Цариград, FO 195/583.

⁶³ Вид. нап. 20; *Mg de Fonblanque's Memorandum*, 22. децембар 1858, Цариград, FO 195/583.

⁶⁴ Вид. нап. 53; Фонбланк — Булверу, 18. јануар 1859, Крф, FO 78/1439; Фонбланк — Булверу, 1. фебруар 1859, Беч, FO 78/1439; *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*. Књига друга: од 4. јан. 1859 до 29. марта 1874, средно Ст. Ловчевић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, књ. XXII, Београд 1931, 14.

⁶⁵ Фонбланк — Булверу, 1. и 10. фебруар 1859, Беч, FO 78/1439.

⁶⁶ Гргур Јакшић и Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд, 1963, 29.

⁶⁷ Н. Попов, н. д, I, 125, 136; Ј. Ристић, I, 285—286.

Француска политика према Аустрији постајала је све оштрија па није било чудно што се француски конзул у Београду Дезесар осилио. Према информацијама до којих је Фонбланк могао да дође у Бечу, Дезесар је „during the recent Insurrection“ саветовао подизање барикада па је чак био спреман да то ради сопственим рукама. Зато су га грдили на све стране. Руски конзул Милошевић је, међутим, био задовољан сматрајући да Дезесар подржавањем оних који хоће да оборе кнез-Александра и доведу Обреновиће, у ствари обавља посао руског конзула.⁶⁸ По мишљењу одребених политичких кругова у Бечу, Русија је кокетирала са Аустријом искушавајући је могућношћу да добије део турске територије уз сопствене границе „either before the scramble, or as a Guerdon for keeping out of the contest“. Фонбланк је сматрао да је то „a delusion and snare“, јер Аустрија никад не би могла да управља мирно „a large and energetic South-Slavic Province“.⁶⁹

Пошто је Скупштина „поставила“ Милоша Обреновића за кнеза Србије, Порта га, после низа перипетија, признала, а он коначно кренуо из Букурешта за Београд, Фонбланк и Далајл су престали да се интересују за рад Скупштине. Њихову пажњу су привукле друге, узнемиравајуће вести. Фонбланков сапутник на броду му је испричао да је могуће да кнез Милош буде проглашен за краља Србије.⁷⁰ Део скупштинских посланика је намеравао да то спроведе у дело.⁷¹ Помињало се и проглашење независности Србије.⁷² Ипак, највише узбуђења је изазвало читање Портиног фермана којим је кнез Милош признат. Међутим, тим ферманом није признато право наслеђивања кнежевског достојанства његовој породици. Порта је покушала да злоупотреби народно одушевљење због кнез-Милошевог доласка и да присвоји права која није имала.⁷³ Својом Прокламацијом кнез Милош је показао да сматра да његовој породици то достојанство припада.⁷⁴ Оштрина кнез-Милошевог наступа је наговештавала нове буре. Зато је затварање Скупштине (31. јануара/12. фебруара 1859. године)⁷⁵ прошло а да га енглески дипломатски представници нису значајније коментарисали.

Далајлово извештавање из Београда за време одржавања Светоандрејске скупштине је било суво и оскудно. Фонбланк

⁶⁸ Фонбланк — Булверу, 1. фебруар 1859, Беч, FO 78/1439.

⁶⁹ Фонбланк — Булверу, 1. фебруар 1859; (Друго писмо), Беч, FO 78/1439.

⁷⁰ Фонбланк—Булверу, 18. јануар 1859, Крф, FO 78/1439.

⁷¹ Фонбланк — Булверу, 10. фебруар 1859, Беч, FO 78/1439.

⁷² Вид. нап. 61.

⁷³ Далаја — Амбасади у Цариграду, 10. фебруар 1859, Београд, FO 195/583; *Записи Ј. Грујића*, II, 289—291; Н. Попов, н. д., I, 198—199.

⁷⁴ „Србске новине“, 31. јануар/12. фебруар 1859 (XXVI, 14), 51.

⁷⁵ *Записи Ј. Грујића*, II, 310—312; „Србске новине“, 10/22. фебруар 1859. (XXVI, 18), 67—68.

је био у Цариграду и Бечу где је могао целовитије да сагледа промене узроковане бурним дешавањима у Србији. Далајл никада није поменуо британске интересе, а Фонбланк је само једном изнео своје мишљење да кнез Милош може, за годину дана, нанети толику штету британској политици на Леванту да се то не би могло касније поправити. Британски генерални конзул тада није објаснио зашто је тако мислио, али је напоменуо да је „the Coup-de-Collier of Milosch's Emissaires in Servia was given with effect just when the weakness of the Porte became more palpable than before to European — Nations, through the disorders of Finance and displays of Fanaticism“.⁷⁶

Ово мишљење, упутство Форин офиса да се Аустрија не меша и низ Фонбланкових савета да Порта треба да одржи мир уступцима Србији јасно показују да је интерес британске политике био у одржавању постојећег стања и распореда снага у Европи.

SAINT ANDREW ASSEMBLY IN THE REPORTS OF ENGLISH DIPLOMATS IN BELGRADE

Summary

The distribution of power in Europe was essentially changed by the regulations of the peace treaty concluded in Paris in 1856. The great powers collectively guaranteed the privileges of the Principality of Serbia. This made the position of Serbia safer, up to a certain degree, because Russian influence was limited, but at the same time this provided the possibility for other great powers to become involved in relations between Serbia and Turkey. One of the creators of the system of 1856, England, was very interested in maintaining that system by keeping the territorial integrity of the Ottoman Empire. That is the reason for England's undertaking numerous diplomatic actions aimed at preventing conflicts which could disturb relations between Serbia and Turkey and attract Russia or Austria's involvement in the "Serbian issue". Events which could disturb relations in the Principality of Serbia, or in connection with it, about the middle of the 19th century, were the St. Andrew Assembly (thus called because it was held on December 13th, the day of St. Andrew, the first called among the Apostles) and the deposition of Prince Aleksandar Karađorđević. English diplomatic representatives in Serbia R. A. O. Dalyell and Thomas de Grenier de Fonblanque were therefore charged to keep the situation under control. However, since it was known in Serbia that England was backing Turkey, these two diplomats received their informations concerning events in Serbia indirectly, i.e. from the Austrian Consulate and Osman-pasha. That is the reason for their reports containing few details. Although Dalyell, living in Belgrade at that time, sent brief reports about the St. Andrew Assembly and events connected

⁷⁶ Вид. нап. 68.

with it; Fonblanque, on the other hand, was able to form his diplomatic opinion about Belgrade thanks to his sojourns in Vienna and Constantinople. That is why he could offer analyses and evaluations of events occurring in Serbia and of changes they brought about. Although he had no great sympathy for Serbia, he believed that the discontent with the state of affairs in it could easily be directed against Turkey and that the Porte should prevent it by ceding certain rights to Serbia. Fonblanque certainly exaggerated in suggesting that Turkey should, among other things, offer Serbia some territories for the enlargement of her state or that she should grant Serbia independence, but it is evident that in his opinion Turkey should pay the price of peace this time. Despite the fact that this looked like a mutilation of the Ottoman Empire, Fonblanque acted according to the general policy of the Foreign Office which was reflected in the recognition of the change of dynasty in Serbia. However this took some time, because it was necessary to stress the fact that Serbia's position towards Turkey was still that of vassalage. Yet, England was satisfied that neither the convening of the Assembly nor its sessions and the subsequent return of the Obrenović dynasty caused any serious trouble either in Serbia or in the relations established two years ago.

